

**ГЕНЕЗА КОСОВСКЕ ИДЕЈЕ
У ПРВИМ ПОСТКОСОВСКИМ
ХАГИОГРАФСКО – ИСТОРИОГРАФСКИМ
СПИСИМА**

**ОГЛЕД ИЗ ИСТОРИЈЕ ИДЕЈА СРПСКОГ
СРЕДЊЕГ ВЕКА**

Има питања која се неодољиво намећу свему што хоће да се артикулише као историјска свест. Питања која по својој природи траже одгонетку у чијој основи мора бити способност да се историјски мисли.

Какав је смисао и покетачки узрок косовске идеје, оне идеје која је начела свој најпознатији израз у народном предању и у косовском епу?

Каква је то потреба која чини да један народ вековима изражава свест о свом историјском бићу слављењем онога што сматра својим највећим политичким поразом?

Да ли је то само сублимација осећања немоћи малих и слабијих које стихијска неумољива сила јачих и већих развејава беспућима времена и постора претећи да им угрози голи опстанак и затре сваки помен?

Историја као свест о трајању у протеклом времену и потврда трајног присуства на одређеним просторима остаје, и даље, више једна представа о прошлости него њен заиста објективни одраз.

Зато пошлост треба посматрати не само у размери онога што смо у могућност да из ње позитивно реконструишемо него и као представу савременика о свом ближем или даљем протеклом времену. А да би се боље схватила генеза и развој једне идеје и историјске представе, потребно је имати у виду

бар основне чиниоце њеног настанка, етапе њеног развоја и начин како се она преламала кроз слојеве различитих повесних раздобља, увек мање или више условљена духом времена у датом контексту.

«*Ој Косово њрно судилиштије
насред шѣбе Согом задимио*»,

узвикује са жестином непребола владика Раде, као песник националног препорода, владар и црквени поглавар. Он тако више сведочи о своме времену и њему својственој драми једног народа који се поново усправља и обнавља своју историјску самосвест него о оном Косову на које се позива. Свако српско доба има своје Косово. И ово садашње није мање пресудно од било ког некадашњег.

А Косово је било судилиште¹ и за оног савременика кнеза Лазара који је писао његово житије.² Покушајмо, дакле, да га сагледамо очима савременика, посредних или непосредних сведока, свеједно, важнији је у овом случају њихов доживљај, тумачење догађаја и свест о историјском збивању и његовом смислу, визија која сачињава основу свега што је од Косова наслеђено.

Основна тема најстаријих списа насталих првих година и деценија након Косовског боја, претежно црквеног али и световног порекла, јесте херојство кнеза Лазара и његових војника чија погибија у борби са Турцима има значење мучничког подвига за веру и слободу. Значајан број од десет тих најстаријих списа, сразмерно кратак временски период у коме су настали тако да се могу сматрати савременим књижевно-историјским одјеком ове крваве прекретнице, као и подударности у интерпретацијама великог историјског чина, дају овим списима значај историјског извора првога реда за изучавање

¹ Cf. Јованка Калић, „*Сѣрах њурски* „после Косова, у *Свети кнез Лазар*, Београд 1989, 185-191.

² Ово се у првом реду односи на непознатог писца из првих година по Косовском боју, аутора сажетог житија светог кнеза Лазара: Д.Павловић и Радмила Марковић, *Из наше књижевности феудалној доба*, Сарајево 1954, 136-138.

идејнополитичких последица догађаја који је најдубље и најтрајније обележио историјску свест Срба. И поред свег значаја ове књижевноисторијске баштине с краја XIV и почетка XV века, не може се прећутати да она још увек није стекла заслужено место у ововременским текстолошким, филолошким, књижевно-уметничким и историјским студијама.

Многи од ових списа нису ни ваљано издати, а о преводима да и не говоримо, тако да се налазе далеко од видокруга шире научне и културне јавности.

До сада најопсежнија и вероватно једина синтетичка студија из ове области јесте дисертација Ђорђа Трифуновића, чије издање (Крушевац 1968.) као да није довољно узимано у обзир када се писало и говорило о Косову у историји и књижевности.³

Вероватно најстарији од ових списа, чија учесталост у раним годинама после Косовског боја сведочи о брзини настајања и обиму ширења култа о косовском мартирејуму, јесте *Пролошко житије Кнеза Лазара са сѣиховима*⁴, у односу на књижевно-историјско наслеђе из немањићког времена могу се запазити важне новине у поетици у оквиру овог књижевног жанра који у српској средњовековној држави има улогу хагиографско- историографске⁵ хронике. У складу са настанком

³ Један од најизразитијих изузетака је : Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, Београд 1989, 127 – 156.

⁴ Објављујући га, Ђорђе Сп. Радојичић сврстао је овај спис у реторички жанр похвале : Ђ. Сп. Радојичић, *Похвала кнезу Лазару са сѣиховима*, Историјски часопис V, Београд 1955, 241-254. Према приповедачком начину излагања прозног дела овог кратког списка, Ђорђе Трифуновић га с разлогом увршћује у жанр кратког, пролошког житија: Упор. Ђ. Трифуновић, op.cit. 13-39. превод : Ђ. Сп. Радојичић Антологија старе српске књижевности, Београд 1960. 119-122, уз белешку о писцу, 329-330.

⁵ Упор. S.Hafner, *Studien zur altserbischen dynastischen Historiographie*, Munchen 1964; Исти : *Serbisches Mittelalter Altserbische Herrscherbiographien*. Bd 2 . *Danilo II und sein Schüler; Die Königsbiographien*, Graz – Wien – Köln 1936; али и различо схватање код: F. Kämpfer, *О неким њроблемима сѣаросрпске хѣиографије*, Историјски гласник 2, Београд 1969, 29-50.

мартириумског владарског култа, то је непосредни удео војника и витезова у литургијском прослављању светитељства кнеза Лазара. То су „сви православни христјани, множество тисућа, у благочешћу са њим скончали од нечастивих Агарјана“. Да то није обична ратничка погибија него свесни, „словесни“⁶, осмишљени крунски подвиг мартиријума, што значи сведочење вере, говоре следеће речи : „... и мноштво благородних његових (Лазаревих) војника , исповедајући Христа, супроставивши се, вере ради христјанске , Христу се преставише.

Мученичким венцем, блистајућим светлије од сунчеве зраке, све (их) Владика украси“ (252-252).

Овакво тумачење смисла косовске погибије присутно је у мањој или већој мери у свим најранијим косовским списима укључујући и изразито световни, ритерски епитаф, запис на косовском стубу, за који је стилистичком анализом прилично убедљиво потврђено да је дело деспота Стефана Лазаревића.⁷

Да је одјек Косовског боја у свести савременика био велики и веома снажан, опште не треба сумњати. За то постоје сведочанства из Србије и из других земаља.⁸

Сама по себи заиста изузетна чињеница да ни један од два владара није преживео овај жестоки судар народа и вера,

⁶ Оно што Франсис Конт назива „la victime eloquente“ у свом поглављу о словенским кнежевима мученицима, Борису и Гљебу, и Лазару: *Les Slaves*, Paris 1986, 570-572.

⁷ Ђ. Трифуновић, *op.cit.*, Упор. Л. Мирковић (*Шћиа значи мраморни сѣуб ѿдоиѣнѣи на месѣу Косовске биѣке и шћиа каже најѣиис на овом сѣубу ?*) у: *Иконографске сѣудѣје*, Нови сад 1974, 297-319; Ђ. Трифуновић, *Десѣоѣи Сѣефан Лазаревѣи – Књѣжевени рагови*, Београд 1979 129 145-146, 158-160.

⁸ Ђ. Сп. Радојичић, *Савремене весѣи о косовској бици код руској ѿѣѣиисѣца ѣакона Иѣѣаѣиѣа*, Старинар XII, Београд 1927, 47-54 ; М. Динић, *Два савременика о боју на Косову*, Глас СКА 182, Београд 1940, 133-143; Н. Радојичић, Грчки извори за косовску битку, Гласник СНД 7- 8, Скопље 1930, 163-175 ; Н. Gregoire, *L'opinion byzantine et la bataille de Kossovo*, Byzantion 6, Bruxelles 1931, 247-251 , А. Олеснички, *Турски извори о Косовском боју*, Гласник СНД 14, Скопље 1934, 59-95 ;

С. Ђирковић, *Димѣирије Кидон о Косовском боју*, ЗРВИ 13, Београд 1971, 213-219.

морала је снажно обележити свест људи онога времена. Без обзира на стварни стратешки исход битке за који се може само закључити да није донео одлучујућу превласт једној или другој страни, тако да се лако могао различито тумачити, јасно је већ у овим списима да је најјачи био утисак о судбоносности једног историјског преокрета.

То је лако разумљиво, јер је без обзира на исход на бојном пољу, овај сукоб довео до битне промене политичког односа снага на Балкану.

Србоја после Косова постаје вазална држава Османског царства, а Турци су запосели неке градове у Србији. И то је можда не мање од мучеништва владара и његовог „војинства“ наводило савременике да се питају и нуде одговоре на загоњетку егзистенцијално – политичког и свештеноисторијског смисла ове прекретнице. Тако анонимни аутор *Жѣѣиѣа и начелсѣива кнеза Лазара*⁹, писаног између 1402. и 1405. године¹⁰, открива људски тако разумљиву запитаност, али и критичност духа, као и склоност ка историјском размишљању, изјавом: „не знам у ствари шта да кажем на то“, додајући да узрок погубљења светога кнеза може бити издаја „његове страже“¹¹ или пак „суд Божији“. Свој суд о исходу косовског сукоба овај писац, говорећи о наслеђивању владарског достојанства од стране кнежевих синова Стефана и Вука, изриче као свест о општој одговорности за заједнички усуд: „и због наших грехова беху потчињени убици њихова оца“ (94. и 98). Слику о косовској драми, као и судбоносном чину, употпуњује исказ

⁹ Сачувано само у пећком летопису : Љ. Стојановић, *Сѣари срѣиски родослови и леѣоѣиисѣи*, Београд – Сремски карловци 1927, 84-98

¹⁰ Ђ. Трифуновић, *Срѣиски средњовековни сѣиисѣи о кнезу Лазару и Косовском боју*, Крушевац 1968, 178-180

¹¹ То би могао бити први траг предања о издаји које је већ јасно одређено код Константина Михаиловића : Константин Михаиловић из Островице, *Јаничареве усѣомене или Турска хроника*, Београд 1986, 98-99, као што се код Константина Философа налазе прве домаће вести о јуначком подвигу „неког веома благородног“ (Милоша) : *Сѣара срѣиска књѣжевеносѣи*, Београд 1970, 195.

о помрачењу сунца на три године пре битке, чиме историјска позорница добија космичку размеру. Схватање о општеном сагрешењу као услову косовског судилишта среће се и у другим делима овог времена. Тако непознати раваничанин, који је између 1392. и 1398. написао Житије кнеза Лазара¹², говори о турској најезди као о: „стрели пуштеној од Бога, Исмаелићанима, која и нас погађа због наших грехова“, као и то „да се творевина не (треба да) уздиже пред Богом“. Починићући као оцена о заједничком удесу балканских хришћана, овај коментар говори у ствари о непомирљивости у борби за превласт на Балкану као греху гор дости који је утро пут турском освајању. Описом Косовског боја ово сажето житије¹³ ствара модел за читав један еп: „Толико се крви изли да се и траг коњски познавао кроз изливену крв, и беше много мртваца без броја“ (163), дајући тако материју за уобличавање једне велике епопеје.¹⁴

О турском освајању као верском сукобу говори *Служба кнезу Лазару*,¹⁵ настала од основног до развијеног облика у времену од преношења моштију светог кнеза у Раваницу 1391. до 1402. године.¹⁶ Састављач ове службе приписује османлијском освајачу својство најжешћег непријатеља хришћанске вере: „Дођите да искоренимо са лица земље припаднике праве вере да се Православно име више не спомене међу њима“ (184). А Лазарев подвиг се сматра не само сведочењем

¹² Издао : С. Новаковић, *Нешто о кнезу Лазару*, гласник СУД XXI, Београд 1867, 157-164.

¹³ „По краткоћи садржаја, по брзини излагања и по световној атмосфери, оно је највише слично минијатурним биографијама немањихких владоца у *Лешовнику*...“: М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд 1975, 290.

¹⁴ „Све до народних песама“: М. Кашанин, *op. cit.*, 291-292. О распрострањености овог списа говори и сразмерно велики број до сада познатих његових преписа, најчешће у саставу *Службе кнезу Лазару*: Ђ. Трифуновић, *op. cit.*, 79-90.

¹⁵ *Србљак* 2, Београд 1970, 130-188.

¹⁶ О *Србљаку* (Ђ. Трифуновић), Београд 1970, 300-306.

вере него и одбраном Цркве: „Све околне земље, свети, приповедају твој живот и подвиге; Света Црква славећи, такође опева твоју успомену, јер си за њу ти пролио своју крв“ (188). Иако овакви искази имају карактер општих места хагиографске и литургијске књижевности, они никако нису лишени изворне вредности, највише као извор за проучавање идејног и политичког садржаја култноисторијских списа.¹⁷

У складу са схватањем о турској најезди као последици сагрешења, косовски мартирјум није осмишљен као Божја казна него као искупљење, чиме се потврђује идеја о косовском страдању као духовном тријумфу. Патријарх Данило млађи који је добро познавао старије списе династичке књижевности, као што су *Животи краљева и архиепископа српских*, али, изгледа, и нека позната хроничарска дела из хеленско-византијског наслеђа,¹⁸ говори у свом знаменитом делу *Слово о кнезу Лазару*¹⁹ о страдању и смрти која се: „лако подносе у Христу и за благоверно отачаство“, еда би „Ови дивни и предивни, ванредни ратници“²⁰ стекли: „светлије венце но подвижници“ (89).

По свом идејном садржају²¹, мартиролошко-херојској интонацији, жанровском новином типа „воинских повести“,²² па и по драмско-песничком надахнућу²³, ово дело првог посткосовског српског патријарха представља најизразитији пример

¹⁷ Упор. С. Хафнер, *Тојика средњовековне српске историографије као елеменат културне и политичке оријентације*, Прилози КЛИФ XL-3/4, Београд 1974, 167-178.

¹⁸ Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовском боју*, Крушевац 1968, 344-346, 353.

¹⁹ Издање по рукопису из XVI века: В. Ђоровић, *Силуан и Данило III, српски ђисци XIV-XV века*, Глас СКА 86, Београд, 1929, 83-103.

²⁰ С. Матић, *Трећи ђрило о Даниловом „Слову“*, Зборник Матице српске за књижевност и језик XVI/1, Нови Сад 1968, 6-7.

²¹ Р. Михаљчић, *op. cit.*, 137, 139.

²² „Патријарх Данило III је први иаш писац који пише похвале и војводама и њиховим војницима, а не само владару самодршцу“: М. Кашанин, *op. cit.*, 320.

²³ М. Кашанин, *op. cit.*, 320, 322.

настанка косовске идеологије већ у првим годинама након Косовског боја.

У виду кнежеве беседе војсци пред битку, ове речи гаворе о непосредним побудама за отпор непријатељу: „Боља нам је смрт у подвигу него живот у срамоти; боље нам је да примимо свршетак у борби од мача него да окренемо своја плећа непријатељима.“ А кнежеви ратници су означени „као војници Христови, као страдалници за благочашће (веру), еда бисмо се уписали у књиге живота“ (89-90). Док се у кнежевим речима у *Жиџију кнеза Лазара*²⁴ изричито говори о искупљењу: „пролијмо крви наше, смрћу живот искупимо и удове наших тела не штедим од посечења за веру и отачаство наше. И тако ће се умилостивити Бог на наше остатке и неће искоренити нашу земљу и народ до краја, (162-163); кнежеве речи у *Слову о кнезу Лазару*²⁵ непознатог писца дају психолошку основу позива на саможртвовање: „боље нам је да нас један гроб све заједно прими, него да гледамо родитеље и сроднике наше како се одводе у туђу земљу”, али и духовни мотив за мучеништво: „Но као што смо се наслађивали (животним) радостима, сада не устукнимо пред неизбежним и положимо душу овоју за ближње своје, као што рече Господ” (110-111).²⁶

Ово је класичан мотив Јеванђељског самопрегора који има полазну основу у Усековању Светог Јована Крститеља и у Христовом Распећу, па све до истоветног образложења мучеништва као свештеног чина код ранословенских кнежева-светитеља, у Русији светих Бориса и Гљеба, а код Срба, готово у исто време, светог Јована Владимира зетског.²⁷ Наведени

²⁴ Непознатог „Раваничанина”: Ђ. Сп. Радојичић, *op. cit.*, 117, 328.

²⁵ Издао А. Вукомановић, *О кнезу Лазару, Првијисано из рукописа 17. века*, Гласник ДСС 11, Београд 1859, 108-118.

²⁶ Ово дело непознатог, по свој прилици, монаха Раваничанина, Милан Кашанин је оценио: „једва да има узбудљивијег списа у старој српској књижевности”: М. Кашанин. *op. cit.*, 297.

²⁷ Упор. Д. Руварац, *О Св. Јовану Владимиру*, Земун 1892; А. Гавриловић, *Свети Краљ Владислав*, Братство ХХИ, Београд 1928, 5-35; В. Мошин, *Лейојис йоја Дукљанина*, Загреб 1950, 79.

хагиографски спис патријарха Данила млађег, који уз уобичајене стилске облике хагиографске књижевности садржи и елементе својетвене херојској реторици, до тада непознате у српским династичко-култним списима, уз остало и због сразмерно високог степена своје историчности, једно је од најважнијих дела посткосовског књижевног циклуса за познавање историје идеја српског средњег века.

Косовска ратничко-мартиролошка епопеја добија шире размере од класичног мартирологијума из свештене историје, па тако, на речи свог владара, српска војска одговара у хору: „Умрећемо да увек живи будемо. Принећемо себе Богу као живу жртву...“²⁸ код Данила млађег (90), а: „Спремни смо послушати твоју заповест и учинићемо више од онога што си рекао” у *Слову о кнезу Лазару* (111)²⁹ анонимног писца. У *Пролошком жиџију*, то је реч ратника који говоре у молитви: „Господе! Господе! не напуштај нас до краја, имена Твога ради, и не разори Твој завет (савез) са нама” (252)³⁰, а у похвали *Врше мисли кнезу Лазару*³¹ *Андонија Рафаила Епактијиса* молитва за помоћ пред најездом турске пошасте: „Посети нас са висине спасењем Твојим, и мрзост опуштења која на нас лукаво на-

²⁸ А мало даље: – ...ми ћемо се са душманима борити. Ми ћемо, о садрузи и савојници, узети бреме пређашњих војника који су били при Христу, да Христом прославимо се. Ми смо налик на једно људско биће и гроб нек нам буде један, и једно поље пут нашу са костима нек узме да би нас едемска села у сјају дочекала. – Тако један другог побуђујући и подстичући, и тако божанствених и пречистих тајни сви заједно причестише се...”: Д. Павловић и Радмила Маринковић, *Из наше књижевности феудалној доба*, Сарајево 1954, 141-142.

²⁹ Које се преписивало све до XIX века: Ђ. Трифуновић, *op. cit.*, 113-115; изд.: А. Вукомановић, „art. cit 108-118.

³⁰ Упор. Ђ. Трифуновић, „op. cit., 15-29. Наведено по издању: Ђ. Сп. Радојичић, *Похвала кнезу Лазару са сџиховима*, Историски часопис V, Београд, 1955, 251-253.

³¹ По издању: Љ. Стојановић, *Похвала кнезу Лазару*, Споменик СКА III, Београд 1890, 81-88. Упор. ново, критичко издање: *Слово о свештом кнезу Лазару Андонија Рафаила*, Зборник историје књижевности 10, Београд 1976, 147-179.

илази, тврдо разори, о Владико“ (84). Иако мирјанин, Епактит пише у духу исихаистичких и борбено православних схватања која нарочито од времена кнеза Лазара преовлађују у Србији. Тако свети кнез својом вером улази на небо, својим подвигом за веру стиче „венац јунаштва“ у своме роду, а „крвљу задобија изванредно високопрестолно место“ (81) у вечности. Српски народ је ступио на позорницу историје настањивањем на територији Византије, државе тада најразвијеније цивилизације која је дуго имала универзалне размере. Вековима је истрајавао у борби за очување своје самобитности коју је одржавао напоредо са све непосреднијим укључивањем у духовне и политичке токове хришћанског света. Тако су настајале прве српске државне творевине које су рано показале тежњу да се придруже духовној заједници најразвијенијих народа, поред осталог, и преко одржавања светачких владарских култова. Ови владарски култови,³² почев од најранијих, Светог Јована Владимира зетског³³ и касније Светог Симеона Немање, нису само одраз потребе за сакрализацијом најсложеније друштвене организације, државе, него у њима треба видети и тежњу једног младог и полетног друштвеног организма да стане у ред великих и славних народа на вишем степену историје, оне свештене,³⁴ и да има своје заступнике пред вечношћу, свете владаре и првосвештенике. Српски владари су настојали да остваре што складнију симфонију са Црквом и да сами буду узор побожности. Тако су неки од њих после смрти увршћени у ред светих, а цела династија Немањића стекла је ореол Светородне лозе, чиме је сакрализација државно-црквеног организма достигла још виши степен. Властела је следила примере христољубивих владара подижући сопствене задужбине и посвећујући се духовном животу, а то је подразумевало и развој културе и пи-

³² Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965

³³ Л. Павловић, „ор .cit.“, 33-40; сГ. Н. Ванашевић, *Лешојис јоиа Цукљанина и народна предања*, Београд 1971, 219-224.

³⁴ О свештеној историји: Н. Берђајев, *Смисл историји*, Берлин 1923; О. Cullmann, *Le Christ et le temps*, Paris – Neuchatel, 1966

смености. Тако је велики покрет обнове духовног искуства Богопознања, названи исихазам³⁵, који је захватио источне делове хришћанства од средине XIV века³⁶, наишао у Србији на плодно тле, а крајем средњег века примећује се све већа демократизација духовности, па и светости³⁷, који су раније били углавном привилегија највиших друштвених слојева.

Турском најездом Балкан је постао поприште судара две непомирљиве цивилизације, а Србија онај највиталнији представник православног света који је давао и најжешћи отпор. Тако у последњих сто година велике историјске епохе коју је Вил Диран са правом назвао „Доба вере“, у Србији је борба за одбрану отаџбине добила обележје светог рата за одбрану највиших вредности једне хиљадугодишње цивилизације. Приближавајући се нововековном добу, цела Европа је преживљавала дубоку развојну кризу, а њен балкански део се нашао у теснацу између исламског вихора који је надирао са истока и растућег римокатоличког прозелитизма западне тежње за хегемонијом. Навикнута на сложеност свог положаја на размеђу супротстављених светова, Србија је осећала судбоно-

³⁵ У хришћанству су покрети духовне обнове подразумевали повратак изворним вредностима искуственог Богопознања. У источном хришћанству то се изражавало обновом духовног опита који је познат од најранијих векова хришћанства, а у српско-словенском је најкраће означавао речима „безмолвије“ или „молчаније“, односно молитвено тиховање или у грчком „исихиа“ отуда, исихазам. Cf. J. Mayendorff, *St. Gregoire Palamas et la mystique orthodoxe*, Pariz 1959.

³⁶ А. Е. Тахиаос, Исихазам у доба кнеза Лазара, *О кнезу Лазару*, Београд 1975, 93-100; сГ. Ј. Мајендорф, „О свјех и за свја“, *Свети кнез Лазар*, Београд 1989, 38-41.

³⁷ „Демократизација“ духовности је последица ширења писмености, нарочито у све развијенијим урбаним центрима, али и исихаистичког покрета у православном свету. Тако долази и до ширења хагиографске традиције и настанка нових култова светих од којих неки потичу из градских пучких слојева. Изразити пример је Свети Ђурђе Кратовац чије је житије нарочито било популарно у време турске окупације, у XVI веку. Упор. В. Јагић, *Још увиђо о животоу светиој Ђурђа Крайовца*, Гласник СУД 40, Београд 1874, 124; С. Душанић, *Презвијер Пеја*, Хришћанско дело I, Београд 1939.

Тако је политичка теологија српског средњовековног друштва добила нов садржај, херојски идеал мучеништва за веру у коме, као и у време Немањића, суштинску улогу врши сам владар, али се сада удео у њему проширује и на његову војску, „паству“, сам народ. Овим се достиже највиши степен сакрализације историје, изузетан пример доследности освештаном начелу егзистенцијалног опредељења, чак и за епоху као што је средњи век.

Књижевноисторијски списи посвећени светоме кнезу Лазару, његовом војинству и прекретници коју је у историјској свести представљала Косовска битка, означавају важну етапу у развоју политичке философије српског средњег века. Косовски књижевни циклус у који спадају разнородни списи настали у сразмерно кратком временском раздобљу од првих година после Косовског боја, када настаје *Пролошко житије кнеза Лазара* са стиховима па све до краја друге деценије XV века, када настаје *Похвално слово Андонија Епактијшиа*, означава једно књижевно раздобље у коме први пут долази до јасне диференцијације унутар књижевних жанрова посвећених владарским култовима и црквенодржавној идеологији. Новост у односу на немањићко доба представља појава списа који излазе из оквира традиционалне хагио-биографске и литургијске књижевности. То су, у првом реду, поетско-реторички текстови, Запис на косовском стубу и *Слово о свештом кнезу Лазару Андонија Рафаила Епактијшиа*, затим, донекле, и *Житије кнеза Лазара*, а нарочито летописно *Житије и начелство кнеза Лазара* које се на свој начин такође удаљава од класичног житијско-литургијског правца и приближава световном, биографском и историографском. Ово раслојавање се у осталој биографско-хагио-графској књижевности петнаестог века не само потврђује него и појачава. Тако, на једној страни, имамо Цамблаково *Житије Стефана Дечанског* као више строго хагиографски спис него дело династичке књижевности XIV века, затим сажето *Житије свештога Симеона Немање*, од Никона Јерусалимца, и на крају житијско-литургијске списе

посвећене култовима последњих Бранковића, док на другој страни настају дела претежно биографског, историографског и световног обележја. *Живој двейоѿи Стефана Лазаревића* се јасно издваја у односу на друге владарске биографије и по свом хроничарско-световном духу чини јак контраст са Цамблаковим *Житијем Стефана Дечанског*. Кратка житија црквено-литургијског карактера, кнеза Лазара, последњих Бранковића, као и поменуто сажето *Житије Симеона Немање* из средине XV века,⁴⁴ чине контраст у односу на минијатурне владарске портрете који у родословима и летописима замењују некадашњу јединствену црквено-владарску хагиографску историографију *Живој свейших краљева и архиейској сри-ских* из XIV века.

Овакав начин посматрања политичке философије⁴⁵ српског средњег века у књижевно-историографским делима захтева, без сумње, далеко опсежније и систематско проучавање самих текстова, али и овако укратко типолошко назначење указује на основне токове развоја ове црквено-политичке мисли. Као основни катализатор званичне црквено-државне идеологије, ова мисао је, сумње нема, одраз друштвено-политичких односа пре и после идеолошке и династичке кризе настале средином XIV века, али и битан фактор развоја политичких идеја и историјске свести, нарочито после гашења средњовековне државности. У световно-црквеном раслојавању унутар некада идејно и изражајно готово јединственог књижевног тока не може се наћи траг настанка неког новог погледа на свет попут онога што се током времена формирао на Западу, него управо преливање јединствених идејних садржаја у нове књижевноисторијске облике прилагођене условима и духу времена. Али, зато се може наслутити а вероватно и утврдити

⁴⁴ Важно је напоменути да Горички зборник (1441/2), аутограф Никона Јерусалимца, садржи уз ово житије и једну генеалогiju Немањића: *Историја Црне Горе* 2/2, Титоград 1970, 373-374 (Д. Богдановић).

⁴⁵ Упор. D. Bogdanović, *Politička filozofija srednjovekovne Srbije – Mogućnosti jednog istraživanja*, *Filozofske studije* XVI, 7-28.

правац и начин преливања црквено-државних идеја средњег века у световне и еписке облике наративно писане⁴⁶ и касније усмене народне хронике⁴⁷ потоњих времена, кад косовска епопеја добија своје значење⁴⁸ у обликовању модерне националне свести код Срба. Управо због тога су најранији списи о кнезу Лазару, с краја XIV и почетка XV века, као јединствене хронолошко-тематске и садржајна целина, изузетно важни и заслужују даље и систематско проучавање у циљу једног целивитог познавања историје идеја српског средњег века.

Видели смо да чак и овако сумаран пресек основних тема посткосовских хагиолошких и историчких списа омогућује увид у основне идеје настале као одраз косовске прекретнице у свести савременика. То су: схватање о косовској драми као последици сагрешења, мучеништво кнеза Лазара и његове војске као залог општег искупљења, свест о сукобу два непомирљива духовноцивилизацијска начела, императив одржања освештаних вредности и потреба очувања духовне и националне самобитности.

Херојство, верност и спремност на највећи самопрегор, слобода и одбрана отачаства, вера у вишу правду и изнад свега у преимућство духовних и етичких над пролазним и себичним циљевима јесу идеали историјски одређени снагом израза слободног одређења владара и његове војске, хоратника, израза саборне свести као освештаног завета најши-

⁴⁶ Који се облици називају почев од „Записа на косовском стубу“ и *Житија десјоша Сивфана* од Константина Философа, а нарочито од „Родослова“ и „Летописа“, преко Константина Михаиловића, „Хронографа“ или „Трицарственика“, и више летописни него хагиографски рад патријарха Пајсија где се историографско, световно и усмено предање постепено издвајају у односу на строго хагиографско (Д. Богдановић, *Историја сјаре српске књижевности*, Београд 1980). За рецепцију косовског предања у књижевности српског приморја: М. Панџић, *Кнез Лазар и Косовска битка у старој књижевности Дубровника и Боке которске, О кнезу Лазару*, Београд 1975, 337-406.

⁴⁷ С. Новаковић, *Историја и традиција*, Београд 1982, 44 sq.; Р. Самарџић, *Усмена народна хроника*, Нови Сад, 1978.

⁴⁸ М. Марковић, *Тајна Косова*, Теолошки погледи (1-2), Београд 1989, 7-28

ре схваћене колективне савести. Овако схваћено прослављање косовског мучеништва омогућава најширу хоризонталну идентификацију са овом духовно-етичком историјски конкретизованом вертикалом. Зато је и тако честа појава у српском патријархалном друштву да се с колена на колена преноси предање о пореклу од неког учесника у боју на Косову. Управо као да на Косову пољу почиње национална историја у народној свести или као да се снага његовог одјека тако увећавала временом да је оставио у сенци готово све што је било старије.

Епохалне историјске прекретнице, као кључне етапе друштвеног развоја, остају трајно обележене у колективној свести, најчешће преко личности које су најизразитије означиле почетак једног раздобља, а понекад преко најупечатљивијег догађаја на размеђу епоха. Ако је култ родоначелника немањихке Државе и Цркве тако трајно обележио српски средњи век, то је, без сумње, и зато што њихово време и дело означавају почетак златног доба највећих домета државног и друштвеног развоја средњовековне Србије. Култови светаца, који представљају лични пример, узор и животни идеал, у хришћанству иначе погодују индивидуалној идентификацији у условима једног релативно сложеног друштвеног организма какво је трипартитно⁴⁹ друштво европског средњег века. У битно измењеним друштвеним приликама новог доба које настаје губитком државне самосталности пред турским освајањем, кад се трајно мењају друштвене и менталне структуре на Балкану, истовремено почиње процес друштвене регресије подређеног становништва и његове националне хомогенизације као израз потребе за одржањем верског и етничког континуитета у тешким условима. У време кад нестаје самостална државна организација и један од три основна друштвена слоја, племство, почиње својеврсна демократизација унутар најшире схваћеног организма националне Цркве као духовно-територијалне заједнице свих хришћана. Оваквим друштвеним условима морала је саврше-

⁴⁹ G.Duby, *Les trois ordres ou L'imaginaire du feodalisme*, Paris 1978.

но одговарати духовноисторијска, књижевна и усмена традиција из времена Косовског боја.

Имајући полазну и чврсту основицу у писменој традицији коју је Црква одржавала, развијала и тумачила преко својих манастирских и других духовних центара, представа о косовском судилишту добијала је све значајније размере у народној свести. О значају култа оветога косовског кнеза довољно сведочи пример из једног од најтежих времена турске власти: кад су, напуштајући 1690. пред турско-арбанашком одмаздом Косово и друге делове Старе Србије, десетине хиљада породица предвођене патријархом кренуле у угарске равнице све до Сентандреје, испред њих су ишли раванички калуђери носећи ћивот са моштима кнеза Лазара као Израелци Ковчег Завета у свом егзодусу кроз Синајску пустињу.⁵⁰

Народна усмена традиција преузела је све основне елементе косовског предања из црквене писане књижевности и начинила од њих основу своје епске усмене хронике. Развијајући мотиве из овог дела писменог наслеђа, стваралачки дух народног генија транспоновао је духовно наслеђе Цркве у матичну епопеју своје историјске свести. Преводећи косовски завет са освештаног језика духовне поезије и прозе у стихове епског духа и ритма, народни рапсод није отуђио његову основну идеју и смисао. Тако је косовска епопеја добила облик јеванђељског искупљења опредмећеног у народној историјској самосвести. Изузетна је појава да се историјска свест до те мере саобрази матичној радњи свештене историје, оној која сачињава главна збивања Страсне Седмице. Није могло остати незапажено да кнежева вечера одговара Тајној вечери, причешће војске — причешћу апостола, издаја Вука Бранковића — Јудиној издаји, страдање кнежево — распећу Христовом, страдање српске војске — мучеништву прве Цркве, и слично.⁵¹

⁵⁰ Љ. Стојановић, *Сѣтари срѣпски записи и наѣписи* III, Београд 1905, 94 № 5284

⁵¹ Упор. М. Ђурић, *Прег словенским видцима*; М. Марковић, *La signification de Kosovo dans l'histoire serbe*. Messenger orthodoxe, Paris 1983, 30-31

Поникла с Косовског поља с „мноштвом костију мртвих“⁵², идеја духовног тријумфа масовног мучеништва, која је тако снажно обележила завршетак златног доба српске средњовековне историје, развила се током времена најтежих искушења у својеврсну националну теодицеју. У њој се сажима историјско и духовно искуство српског народа чије сећање сеже у дубине архетипских слојева, почев од времена када се политика претварала у теологију, идеологија у литургију, а историја у поезију, у време кад је човек био много ближи земљи а земља небу. Искуство које чини да нам понекад нова збивања изгледају чудно позната и као да долазе из неког давнашњег ружног или пак светлог сна. Искуство које говори да прошлост никад није сасвим завршена, иако све што има почетак има и свој крај, тако да историја остаје одлучујући део људске судбине, а прошлост наслеђе без кога нема будућности. Зато вреди размислити и о речима Фернана Бродела: „Човек ствара историју — историја ствара човека“.

Овome се може додати и то да у духу једне друге, старије, дијалектике, оне коју је Георгије Острогорски назвао „антиномичним мишљењем“⁵³, човек није само креативнији од историје: он је део историје, али је и изнад историје.

⁵² Натпис на мраморном стубу на Косову, у: Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови* (приредио Ђ. Трифуновић), Београд 1979, 147, 158.

⁵³ Г. Острогорски, *О веровањима и схваћањима Византинца*, Београд 1970, 220.